

Катерина Слесик

доктор педагогічних наук, доцент Харківського інституту фінансів Київського
національного торговельно-економічного університету; Харків, Україна

ORCID: 0000-0003-1612-9979

E-mail: ekaterina-slesik@list.ru

ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ВІДНОСИН ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ НА ПІДГОТОВЧОМУ ВІДДІЛЕННІ УНІВЕРСИТЕТУ

Анотація: В статті розглянуто різноманітні підходи до трактування поняття етичної культури. Обґрунтовано визначення етичної культури і розкрито її структуру. З'ясовано роль моральної свідомості особистості у структурі етичної культури та її впливу на формування моральних відносин особистості. Стаття містить пропозиції щодо механізмів формування моральних відносин та моральної поведінки іноземних студентів, що навчаються на підготовчому відділенні університету. Запропоновано шляхи підвищення результативності формування моральних відносин іноземних студентів на підготовчому відділенні університету

Ключові слова: етична культура, структура етичної культури, моральні відносини, моральна поведінка, формування етичної культури, іноземні студенти.

Kateryna Slesyk

An extended abstract of a paper on the subject of:

“Formation of foreign students’ moral relations at the university preparatory department”

Problem setting. Today, ethical education should be an important education component for not only Ukrainian but also foreign students, since ethical culture occupies an important place in the people life and society. Such education affects the dynamics of individual self-consciousness, the development of a moral position in the adoption and implementation of decisions, helps to determine behavior moral criteria and make the right choice in a particular life situation

Recent research and publications analysis. The problem of moral culture was investigated by V. Bolshakov, T. Gumennikov, A. Huseynov, V. Kondrashov, V. Malakhov, I. Marenko, A. Silyayev, P. Ustin, A. Shamshurin and others.

Paper objective. In the studying foreign students system at the preparatory

department of the university is not paying enough attention to the practice of moral relationship forming. This shortcoming particular lies in the problem of underdevelopment of theoretical foundations of the moral relations of foreign students formation. In view of the above, the issue of the foreign students’ ethical culture formation, which affects the moral relations of a young person, is relevant.

Paper main body. In connection with the above-mentioned goal, it turns out to be necessary to clarify the essence, content and structure of ethical culture. The reflection of the approaches presented in the article provides grounds for representing ethical culture as an integrated quality of the individual, which is the transposition of specific ethical characteristics into

©Катерина Слесик, 2019

a coherent personality structure, has its own structure and functions. As a result of comprehension and comparison of various scientific approaches to the definition of the structure of ethical culture, taking into account the conceptual foundations of our research, we have defined the structure of the ethical culture of the individual, which includes the following components: motivational-value, emotional-sensory, cognitive, activity-regulative, person-reflexive, each of which is characterized by a certain content and performs specific functions.

Analysis of scientific literature made it possible to determine the thesaurus of the cognitive component of ethical culture, to which we refer: the main categories of ethics: the concept of "good" and "evil", "responsibility", "justice"; moral norms ("a set of norms, prohibitions and requirements regulating human activity and behavior", V. Malakhov): "golden rule of morality"; moral attitudes: requirements for communication (tolerance, respect, compassion, love), dialogicity of communication; etiquette and culture of communication; moral principles: justice, humanism, patriotism (provide, according to V. Malakhov, rationality of the behavior of the individual); moral values, which are manifested through the category of attitudes towards others, to nature, to work, to country, to the world (responsibility, honesty, hard work, justice, dignity, mercy, tolerance, integrity, willingness to help others, etc.).

The working practice with foreign students has shown that the moral personal relations forming which affects him/her behavior, it is advisable to tackle a problem of enriching the content of the educational material and direct students to apply the knowledge in practice.

Conclusions of the research. *Thus, the research has showed that the formation of the foreign students moral relations that affects their moral behavior, first, requires the teacher to know the theoretical foundations of the individual ethical culture*

formation, and secondly - a special work on the enrichment of training the ethical content.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Етична культура є органічною частиною культурно-ціннісної спадщини суспільства. Питання про культуру людини бере початок в моральній проблематиці, оскільки вміння людини жити в суспільстві за законами добра і справедливості складає особисту і суспільну культуру людей.

Культура в житті й діяльності людини перетворюється на основоположний чинник і стає необхідною умовою успішної освіченої особистості та її особистісного розвитку. Важливою складовою цього феномену є етична культура. У зв'язку з відміченою у Національній стратегії розвитку освіти на період до 2021 року, пов'язаною зі зниженням суспільної моралі, духовності, культурою поведінки частини учнівської та студентської молоді перед університетською освітою постає завдання підвищення рівня виховного навчання, зокрема серед іноземних студентів. Така освіта впливає на динаміку індивідуальної самосвідомості, вироблення моральної позиції щодо прийняття та виконання рішень, допомагає визначити моральні критерії поведінки, зробити правильний вибір у конкретній життєвій ситуації.

З огляду на вищезазначене трактування поняття «етичної культури», вона становить важливу теоретичну проблему, оскільки виявлення, опис і аналіз матеріалу, що складає її зміст як провідної дефініції дослідження, як зазначає В. Кондрашов, відразу стикається з необхідністю мати попереднє уявлення про нього, щоб з усього різноманіття духовної культури і морально-етичного процесу уміти

вичленувати саме те, що працює на поставлене завдання [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Проблему моральної культури досліджували В. Большаков, Т. Гуменникова, А. Гусейнов, Л. Кольберг, В. Кондрашов, В. Малахов, І. Мар'єнко, О. Силяєва, П. Устін, О. Хорошайло, А. Шемшуріна та ін. Науковцями було визначено ключові питання морального розвитку людини, зокрема у шкільній та університетській освіті, запропоновано шляхи підвищення рівня морального виховання учнівської молоді. Разом з тим, питанням формування моральних відносин іноземних студентів приділено недостатньо уваги.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Практика свідчить, що у вищій освіті, особливо сьогодні, акценти розставлено на навчальній стороні професійної підготовки студентів, залишаючи поза увагою її виховний аспект. Щодо навчання іноземних студентів на підготовчому відділенні університету, то виховний аспект цієї проблеми стоїть далеко не на першому місці. Цей недолік криється зокрема у проблемі недостатньої розробки теоретичних основ формування моральних відносин іноземних студентів. Це означає, що в останнім часом у науці цей аспект практично не розглядається. З огляду на вищезазначене, питання формування етичної культури іноземних студентів, яка впливає на моральні відносини молоді людини, є *актуальною*.

Формулювання мети статті (постановка завдання). Метою статті є вдосконалення змісту та практики формування моральних відносин іноземних студентів на підставі використання механізмів формування етичної культури серед учнівської молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням

отриманих наукових результатів. У зв'язку з вищезазначеною метою виявляється необхідним з'ясувати сутність, зміст і структуру етичної культури.

У науковій літературі є близькі до феномену етичної культури поняття «моральна культура», «духовно-моральна культура». Неважко зрозуміти, що в основі вищенаведених понять лежать слова «етика», «мораль», «моральність», «духовний». З огляду на це, перш ніж розкривати сутність етичної культури, з'ясуємо її щодо зазначених дефініцій. Ці поняття є близькими, але не тотожними, що буде обґрунтовано далі.

Відомо, що терміни «етика» і «мораль» близькі за змістом. Так, «етика» (від. грец. – «звичаї») визначає філософську науку, об'єктом вивчення якої є мораль. Цей термін був уведений Аристотелем для позначення учення про моральність [663, с. 377]. Поняття «мораль» визначається як «предмет вивчення *етики*; суспільний інститут, що виконує роль регулювання поведінки людини» [9, с. 171].

Щодо співвідношення понять «мораль» і «моральність» у науці немає єдиної точки зору. У повсякденному вжитку ці поняття часто підміняють одне одного. У науковому дослідженні це приводить до різночитання, тому слід визначити власну позицію з цього питання. На обставині щодо неточності вживання понять «етика», «мораль», «моральність» акцентує увагу відомий філософ А. Гусейнов, зазначаючи, що в загальнокультурній практиці ці слова застосовуються як замітники. Навіть у науковій мові не завжди дотримуються розмежування цих понять. Науковець пропонує етикою називати сферу знань, інтелектуальну традицію, а мораллю (моральністю) – предмет етики. На його думку, мораль постає у двох іпостасях: 1) «як характеристика особистості, сукупність моральних якостей, чеснот...»; 2) як характеристика відносин між

людьми, сукупність моральних норм (вимог, заповідей, правил)». Тому автор пропонує здійснювати аналіз моралі з двох позицій: моральний вимір особистості та моральний вимір суспільства [3, с. 10 – 11].

Дійсно, можна певною мірою погодитися з А. Гусейновим, що існують дві важливі лінії вивчення моралі. Проте, на наш погляд, більш широко висвітлює етичну проблематику український філософ В. Малахов. Як зазначає вчений, традиційно мораль розуміли як аспект міжлюдських відносин, залишаючи поза увагою відносини людини зі світом тварин, рослин, Всесвітом взагалі. І тільки світова екологічна криза спонукала людство замислитися над тим, що неморальне ставлення до природи, до світу, може поставити під загрозу існування людства як виду. Ми погоджуємося з В. Малаховим, що моральна проблематика потребує перегляду з боку пріоритету антропоцентричної парадигми в етиці (тобто односторонньої орієнтації на людину та її потреби) і «повернення на новому рівні до традиційного розуміння моралі саме як до певного модусу ставлення до дійсності, до світу загалом – як до конкретних людей і соціальних груп, так і до представників світу природи і цінностей культури, до Космосу в усій безмежності його потенційних уособлень, до абстрактно-загальних категорій буття, таких як радість, страждання, смерть, любов тощо» [5].

Для з'ясування розуміння суті та структури етичної культури, на наш погляд, неможливо не звернути увагу на ідеї сучасного російського психолога В. Большакова. Йдеться про відносини людей один до одного. І не про будь-які міжлюдські стосунки, а про ті, в яких виявляються «добро» і «зло»: моральність, за В. Большаковим, є ціннісна орієнтація поведінки, здійснювана через дихотомію (розділення

надвоє) добра і зла. Як зазначає учений, в моральній культурі відбувається облагороджування, одухотворення життя, що проявляється через реалізацію в ній добра в його різних модифікаціях. Відповідно нездатність людини до розрізнення добра і зла, невміння або небажання творити добро характеризує відсутність моральної культури.

Поглибити уявлення про суть моральної культури дає можливість розроблена В. Большаковим [1] типологія рівнів володіння моральною культурою. Так, для людини високого рівня культури характерно: мінімум внутрішніх конфліктів щодо пригнічення своїх бажань, тому що вона моральна за бажанням; делікатність і такт не передбачають бездіяльності; схильність боротися з проявами зла не шляхом суду над іншими, а над собою; активні прояви мужності, сили, стійкості у боротьбі зі злом – моральна опозиція до антилюдяності намірів і дій інших людей.

П. Устін, на відміну від інших філософів і психологів, не лише надає загальну характеристику морального, а й конкретизує поняття етичної культури, яка, з його точки зору, є однією з центральних категорій етичної психології особистості. Саме поняття етичної культури виступає, на погляд дослідника, однією з центральних категорій етичної психології особистості.

Під етичною культурою П. Устін розуміє систему статико-динамічних характеристик моральної детермінації поведінки людини як суб'єкта розвитку і саморозвитку. При цьому до статичних характеристик зазначеного феномену належать стійка система етичних характеристик, що визначають спрямованість поведінкової активності у сторону добродесних або порочних вчинків; динамічна характеристика етичної складової обумовлена наявністю проблемних зон, які включають конфлікт етичних складових у ситуаціях життєвого

вибору суб'єкта, коли відбувається їхня переоцінка і трансформація. Іншими словами, під етичною культурою маються на увазі моральні ідеали особистості як належне, які або реалізуються в дійсне, або залишаються в можливому (нереалізованому). Отже, концептуальна основа розуміння етичної культури, за П. Устїним, базується на моделі психологічної організації людини як суб'єкта розвитку і саморозвитку [7, с. 24], де етичне начало є складовою детермінантного комплексу, який представлений зовнішньою і внутрішньою детермінацією. Ним обґрунтовано механізм процесу самозміни особистості під впливом спонукальних чинників.

В. Кондрашов під етичною культурою розуміє систему духовних цінностей, що проходить історичне становлення і включає досить різноманітний зміст. До змісту зазначеного феномену вчений включає моральні звичаї і традиції, моральні якості національного характеру і форми їхнього втілення в культурі особистості; моральні норми і принципи; світоглядні поняття про добро і зло, про обов'язок і совість, справедливість і гідність, укорінені в суспільстві; моральні ідеали, що культивуються в суспільстві. Отже, етична культура, за В. Кондрашовим, виявляється як відображення морального розвитку людства, вдосконалення його моралі [4].

Розкриваючи суть етичної культури, О. Силаєва спирається на визначення етики як науки про моральність, тобто духовне, ідеальне явище, як продукт сукупного людського розуму. На думку О. Силаєвої, етична культура особистості, з одного боку, формує певне бачення системи моральних відносин («сукупність залежностей і зв'язків, які виникають у людей у процесі їх моральної діяльності» [8, с. 34 – 39], з іншого – надає можливість використовувати філософсько-етичну методологію в усіх видах діяльності.

У педагогічній концепції А. Шемшуріної етичній культурі надається значення широкого осмислення життєдіяльності людини. Вона охоплює моральні принципи поведінки і сферу моральних ставлень до навколишнього світу. Вона лежить в основі способу життя людини. А. Шемшуріна розглядає «етичну культуру як усвідомлену сформованість і гуманістичну спрямованість ціннісних орієнтацій, духовних потреб і мотивів поведінки у способі життя особистості, основою якого є служіння життю, людині, прогресу» [13, с. 9].

Аналіз літератури дає можливість виявити два підходи до компонентної будови моральної культури: за змістом компонентів; за аспектами поняття. Ряд учених у своїх дослідженнях концентрують увагу на функціональній структурі моральної культури. Так, Т. Гуменнікова вирізняє такі компоненти: когнітивний (етичні знання), емоційно-мотиваційний (моральні почуття і мотиви), регулятивний (орієнтація на моральні норми і цінності поведінки), діяльнісно-практичний (практична реалізація засвоєних етичних знань) [2, с. 13].

Певну допомогу у визначенні структури етичної культури учнів основної школи можуть надати матеріали дослідження А. Сикало, яка у структурі етичної культури вчителя вирізняє такі компоненти: інформаційно-знаннєвий, ціннісно-орієнтований, особистісно-діяльнісний, – що пов'язані зі змістом професійної діяльності педагога і виконують відповідні функції [11, с. 10].

Рефлексія представлених у дисертації підходів дає підстави уявити *етичну культуру* як інтегровану якість особистості, яка є транспозицією специфічних етичних характеристик на цілісну структуру особистості, має власну структуру і функції.

У результаті осмислення і порівняння різних наукових підходів до визначення структури етичної культури з

урахуванням концептуальних основ нашого дослідження нами визначена будова етичної культури особистості, що включає такі компоненти: мотиваційно-ціннісний, емоційно-почуттєвий, когнітивно-настановчий, діяльнісно-регулятивний, особистісно-рефлексивний, – кожний з яких характеризується певним змістом і виконує конкретні функції.

Аналіз наукової літератури дав можливість визначити тезаурус когнітивного компонента етичної культури, до якого ми відносимо: *основні категорії етики*: поняття «добро» і «зло», «обов'язок», «відповідальність», «справедливість»; *моральні норми* («сукупність норм, заборон та вимог, що регулюють людську діяльність та поведінку», В. Малахов): «золоте правило моралі»; *моральні ставлення*: вимоги до спілкування (толерантність, повага, співчуття, любов), діалогічність спілкування; етикет і культуру спілкування; *моральні принципи*: справедливості, гуманізму, патріотизму (надають, за В. Малаховим, раціональності поведінці особистості); *моральні цінності*, що виявляються через категорію ставлень до інших людей, до природи, до праці, до країни, до світу (відповідальність, чесність, працелюбність, справедливість, гідність, милосердя, толерантність, сумлінність, терпимість до іншого, доброзичливість, готовність допомогти іншим, обов'язковість, доброчесність, ввічливість, товариськість, дружелюбність; охоронне ставлення до природних об'єктів; значущість праці як джерела саморозвитку і самовдосконалення; ціннісне ставлення до свого «Я» - фізичного, психічного (внутрішнього світу), співвідношення мети і засобів діяльності, мотиву і результату моральної дії; *моральну самосвідомість* людини: поняття честі, гідності, совісті й сорому. Мотиваційно-ціннісний, когнітивний та емоційно-

почуттєвий компоненти є безумовно важливими у структурі етичної культури особистості, але не розкривають її повною мірою. Показником високого рівня етичної культури є використання отриманих етичних знань (етичних понять, моральних норм, моральних принципів) на практиці – у вчинках, поведінці, діяльності, відносинах і спілкуванні. Це актуалізує необхідність розгляду діялісно-регулятивного компонента етичної культури.

Важливу роль в оволодінні моральною поведінкою, на думку В. Сухомлинського, відіграє формування моральних звичок, які він назвав шляхом «проникнення вихователя в духовний світ вихованця, без якого неможливе розуміння людини і вплив на неї найтоншими засобами – словом, красою» [10, с. 192]. У соціальному плані звичка є формою моральних відносин, одним зі способів регулювання поведінки людей. Отже, феномен звички у контексті етичної культури є механізмом, що дозволяє економити зусилля педагога при формуванні моральної поведінки і моральних відносин учнів.

На наш погляд, слід розглянути ще один механізм, спрямований на формування моральної діяльності – це моральний досвід особистості, що визначається як форма засвоєння нею духовних здобутків своєї безпосередньої взаємодії із зовнішнім світом на основі моральних норм; смислове утворення є сукупністю винесених людиною з моральної практики переживань, знань, умінь і навичок, які набувають особистісних смислів у процесі її творчої діяльності щодо співвіднесення моральних орієнтирів з життєвими обставинами й особистими потребами.

У формуванні морального досвіду іноземних студентів слід враховувати дві взаємопов'язані сторони: вироблення певної системи моральних переконань, звичних відносин, звичних мотивів дій і

відповідних почуттів; формування стійких форм поведінки, життєвих позицій і способу життя. Це положення орієнтує педагога на врахування різних аспектів формування морального досвіду у практиці навчально-виховної роботи зі студентами. Як відмічає І. Мар'єнко, моральний досвід, у який включено не лише зовнішній припис на певний тип поведінки, а й вимога, прийнята і засвоєна особистістю, що передається через встановлені в суспільстві моральні норми [6, с. 118]. Однією з поведінкових складових моральної свідомості вважаються моральні відносини, що характеризують ставлення особистості до оточуючих. Під моральними відносинами розуміється ставлення людини, яке формується в результаті її взаємодії з оточуючими людьми та предметами на основі додержання норм моралі.

- Активне присвоєння особистістю етичних знань і втілення їх в реальній життєдіяльності вимагає залучення

студентів у різні види діяльності для набуття досвіду моральної поведінки. Водночас оволодіння іноземними студентами поведінкою, що відповідає етичним нормам, пов'язане з такими труднощами, як: невміння реалізовувати моральні знання на практиці, діяти відповідно з отриманими знаннями, стійко керуватися певною метою, систематично здійснювати самоконтроль.

Практика роботи з іноземними студентами показала, що виховання, розвиток етичної культури в контексті формування моральних відносин особистості потребує роботи над збагаченням змісту навчального матеріалу і спрямування студентів на застосування отриманих знань на практиці. Приклад збагачення змісту навчання у контексті формування моральних відносин студентів можна побачити на прикладі змісту навчання української мови як іноземної (табл.1):

Таблиця 1 – Збагачення змісту навчання у контексті формування моральних відносин серед іноземних студентів на прикладі змісту навчання української мови як іноземної

Лексична тема	Зміст: система ставлень
Розповідь про себе	Ставлення до себе, до своєї сім'ї, до батьків, до братів і сестер
Мої друзі	Ставлення до одногрупників, до друзів
Мій університет	Ставлення до закладу, у якому навчається студент, до одногрупників, до викладачів, до навчальної праці.
Мій гуртожиток	Ставлення до персоналу гуртожитку, до іноземних та українських студентів
Місто, де я навчаюсь	Ставлення до української культурної спадщини, до українських людей
Україна	Ставлення до країни навчання та її культурної спадщини
Улюблена їжа	Ставлення до культурних традицій українського народу у порівнянні з рідною культурою готування їжі

Практика показує, що робота над збагаченням етичного змісту навчання іноземних студентів потребує спеціальних зусиль педагога не лише з розробки змісту моральних відносин у процесі навчання, а й практики їх застосування, зокрема,

імітаційних ігор тощо. Водночас слід констатувати, що іноземні студенти із сумом відмічають не завжди доброзичливе ставлення оточуючих людей до них. Разом із тим спостереження свідчать про позитивні результати вказаних зусиль за

умови, якщо викладач демонструє на практиці застосування зазначених вище моральних якостей і відносин.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, дослідження показало, що формування моральних відносин іноземних студентів, що впливає на їх моральну поведінку, по-перше, потребує знання педагогом теоретичних основ формування етичної культури особистості, по-друге, – спеціальної роботи над збагаченням етичного змісту навчання. Ефективність формування моральних відносин іноземних студентів залежить від дотримання принципів системності, систематичності й опори на моральний досвід студентів.

Список літератури:

1. Большаков, В. П. (2000) *Культура как форма человечности: учебное пособие*. Великий Новгород: Изд-во НовГУ им. Ярослава Мудрого, 72 с.
2. Гуменникова, Т. Р. *Формування першооснов моральної культури молодших школярів у позаурочній діяльності: автореф. дис. ...канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки»*.
3. Гусейнов, А. А. & Апресян, Р. Г. (2000) *Этика: учебник*. М.: Гардарики, 472 с.
4. Кондрашов, В. А. *Понятие этической культуры: методологический аспект. Журнал «Самиздат»*. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://samlib.ru/k/kondrashow_w_a/ocherk_20.shtml
5. Малахов, В. А. (2002) *Этика. Курс лекций: навч. посібник*. К.: Либідь, 384 с.
6. Марьенко, И. С. (1980) *Основы процесса нравственного воспитания школьников*. М.: Педагогика, 183 с.
7. Попов, Л. М., Голубева, Л. М. & Устин, П. Н. (2008) *Добро и зло в*

Таким чином, дослідження проблеми формування моральних відносин іноземних студентів дало можливість виявити шляхи підвищення результативності вказаного процесу. До них належать: збагачення змісту навчання етично насиченими текстами та вправами, застосування ігрових та комунікативних методів і засобів навчання, збагачення практики використання спеціально змодельованих ситуацій етичного змісту тощо.

Практика свідчить, що потребує спеціальних досліджень питання формування моральних відносин іноземних студентів на подальших етапах навчання.

этической психологии личности. М.: Институт психологии АН СССР, 240 с.

8. Силяева, Е. Г. (1998) *Этическая культура личности (категориальный анализ). Воспитание этической культуры детей и подростков: тезисы докладов и сообщений: материалы второй Всероссийской научно-практической конференции, 20 – 26 апреля 1998 года*, Москва. М., с. 34 – 39.

9. Слободчиков, В. И. & Исаев, Е. И. (1995) *Основы психологической антропологии. Психология человека: введение в психологию субъективности: учебное пособие для вузов*. М.: Школа-Пресс, 384 с.

10. Сухомлинский, В. А. (1979) *Рождение гражданина*. М.: Педагогика, 270 с.

11. Сыкало, А. А. (2011) *Формирование этической культуры будущего учителя в образовательном процессе вуза: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования»*. Коломна, 20 с.

12. Хорошайло, О.С. (2008) *Виховання духовно-моральних цінностей у студентів з обмеженими фізичними можливостями 13.00.07 – теорія і методика виховання: автореферат дис.*

канд. пед. наук. Луганськ:
Східноукраїнський нац... ун-т ім. В.Далія.
13. Шемшурина, А. И. (2001)
Основы этической культуры: книга для

учителя: учеб.-метод. пособие. М.:
Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 112 с.

References:

1. Bol'shakov, V. P. (2000) *Kul'tura kak forma chelovechnosti* [Culture as a form of humanity]: учебное пособие. Velikij Novgorod: Izd-vo NovGU im. Jaroslava Mudrogo, 72 p. [in Russian]

2. Humennykova, T. R. *Formuvannia pershoosnov moral'noi kul'tury molodshykh shkolariv u pozaurochnij diial'nosti* [Formation of the first principle of moral culture of junior pupils in extracurricular activities]: avtoref. dys. kand. ped. nauk: spets. 13.00.01 «Zahal'na pedahohika ta istoriia pedahohiky». [in Ukrainian]

3. Gusejnov, A. A. & Apresjan, R. G. (2000) *Jetika* [Ethics]: учебник. М.: Gardariki, 472 p. [in Russian]

4. Kondrashov, V. A. *Ponjatie jeticheskoi kul'tury: metodologicheskij aspekt*. [The concept of ethical culture: the methodological aspect.]. Zhurnal «Samizdat». Access mode: http://samlib.ru/k/kondrashov_w_a/ocherk2_0.shtml [in Russian]

5. Malakhov, V. A. (2002) *Etyka. Kurs leksij* [Ethics. Course of lectures]: navch. posibnyk. К.: Lybid', 384 p. [in Ukrainian]

6. Mar'enko, I. S. (1980) *Osnovy processa npravstvennogo vospitaniia shkol'nikov*. [Fundamentals of the process of moral education of schoolchildren]. М.: Pedagogika, 183 p. [in Russian]

7. Popov, L. M., Golubeva, L. M. & Ustin, P. N. (2008) *Dobro i zlo v jeticheskoi psihologii lichnosti*. [Good and evil in the ethical psychology of personality]. М.: Institut psihologii AN SSSR, 240 p. [in Russian]

8. Siljaeva, E. G. (1998) *Jeticheskaja kul'tura lichnosti (kategorial'nyj analiz). Vospitanie jeticheskoi kul'tury detej i podrostkov* [Ethical culture of the person

(categorical analysis)]: tezisy dokladov i soobshhenij: materialy vtoroj Vserossijskoj nauchno-prakticheskoi konferencii, 20 – 26 April 1998 year, Moskva. М., p. 34 – 39. [in Russian]

9. Slobodchikov, V. I. & Isaev, E. I. (1995) *Osnovy psihologicheskoi antropologii. Psihologija cheloveka* [Fundamentals of psychological anthropology. Psychology of a person]: vvedenie v psihologiju sub'ektivnosti: учебное пособие dlja vuzov. М.: Shkola-Press, 384 p. [in Russian]

10. Suhomlinskij, V. A. (1979) *Rozhdenie grazhdanina*. [Birth of a citizen]. М.: Pedagogika, 270 p. [in Russian]

11. Sykalo, A. A. (2011) *Formirovanie jeticheskoi kul'tury budushhego uchitelja v obrazovatel'nom processe vuza* [Formation of ethical culture of the future teacher in the educational process of the university]: avtoref. diss. na soiskanie nauch. stepeni kand. ped. nauk: spec. 13.00.01 «Obshhaja pedagogika, istorija pedagogiki i obrazovanija». Kolomna, 20 p. [in Russian]

12. Khoroshajlo, O.S. (2008) *Vykhovannia dukhovno-moral'nykh tsinnostej u studentiv z obmezhenymy fizychnymy mozhlyvostiamy 13.00.07 – teoriia i metodyka vykhovannia* [Education of spiritual and moral values in students with limited physical abilities 13.00.07 - theory and methods of education]: avtoreferat dys. kand. ped. nauk. Luhans'k: Skhidnoukrains'kyj nats... un-t im. V.Dalija. [in Ukrainian]

13. Shemshurina, A. I. (2001) *Osnovy jeticheskoi kul'tury* [Fundamentals of Ethical Culture]: kniga dlja uchitelja: ucheb.-metod. posobie. М.: Gumanit. izd. centr VLADOS, 112 p. [in Russian]

Стаття надійшла до редакції 25.04.2019